

ד"ר א. ארזי / ירושלים

טעמי המצוות בחינוך הדתי

חינוקות של בית רבן, שלמדו תורה בדורות עברו, קיבלו את המצוות שבה ואת סיפוריה על בריאת העולם, על האבות והאימהות וכדו' כדבר המובן מאליו ללא שאלות "למה" ו"מדוע". יחס זה של אמונה תמה בסמכות התורה ובמצוותיה נמשך גם לאחר שגדלו ונתגלה לעיניהם עולם התלמוד; ואף על-פי שהוא אינו מסתפק במסירת דברי החכמים כמות שהם, אלא דורש מהם נימוקים המתקבלים על הדעת, ואחרי כל משנה המביאה את דעות התנאים ללא הסברה, באה השאלה החוזרת "מאי טעמא" - כהני המעשה, בקיום המצוות יום יום, גבר "כוח תתאה", שהונח כיסוד בתקופת הנעורים בלימוד התורה, היהודי קיים את המצוות, משום שכך כתוב בתורה, וכך כתוב בשולחן ערוך, וכך נוהגים בכל ישראל. הסביבה הנכרית לא השפיעה על הנוער, שהרי כמעט לא בא במגע אתה.

אולם כעת נשתנה המצב. בגולה לומד הנוער היהודי בצוותא עם הנוער הלא-יהודי בכתלי בית-הספר הממשלתי, ולפעמים קרובות הוא עומד בפני בעיות שונות בשטח הדתי, שהנכרי מעלה אותן בפניו. יתר על כן, בתוך הנוער היהודי גופו ישנם דבים, ולצערנו הם מרובים, שאינם שומרים מצוות, ואלה עלולים לעודר-שאלות ולהציק בהן לנוער שגדל על ברכי התורה והמסורה. בפגישה הראשונה עם הנוער הלא-דתי עלול הנער שומר המצוות לעמוד חסר-אונים, בחינת שאינו יודע להשיב. והתוצאה יכולה להיות הרת אסון, שהרי כל היסוד המוצק, שעליו הושתת חינוכו, יעמוד פתאום בסימן שאלה. על כן מחובת המורה-המתנדב לראות את הנולד, לדאוג מראש להכשיר את החניך לקראת ההתנגשות עם העולם החיצוני.

זאת היא בעיית יסוד בחינוך המודרני, בעיה העומדת בפני כל מורה, שמוטל עליו לחנך דור חדש; דוד אשר ימשיך את שלשלת התורה והמסורה. הבעיה היא: כיצד נלמד את נערי ישראל תורה ומצוות, דינים ומנהגים?

שתי פנים בתורה

שתי פנים מראה התורה למתבונן בה. יש מצוות שנימוקן גלוי או מפורש כגון שבת, שמיטה, יובל ועוד. שבת — "כי ששת ימים עשה ה'... וינח ביום השביעי" (שמות כ, יא), "למען ינוח עבדך ואמתך כמוך", "וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויוציאך ה' אלהיך משם ביד חזקה ובזרוע נטויה. על כן צוה ה' אלהיך לעשות את יום השבת" (דברים ה, יד-טו); שמיטה — "והשביעית תשמטנה ונטשתה ואכלו אביוני עמך" (שמות כג, יא), "זוה דבר השמטה: שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו, לא יגש את רעהו ואת אחיו, כי קרא שמטה לה" (דברים טו, ב); יובל — "וקדשתם את שנת החמשים שנה וקראתם דרוך בארץ לכל יושביה. יובל היא תהיה לכם. ושבתם איש אל אחוזו ואיש אל משפחתו תשובו" (ויקרא כה, י); השבת העבוט — כשהתורה דורשת מן המלווה להחזיר ללווה העני את הכסות שמישכן "עד כבוא השמש", הריהי מנמקת ואומרת: "כי היא כסותו לברוה, היא שמלתו לעורו. במה ישכב?" (שמות כב, כו), "ואם איש עני הוא לא תשכב בעבוטו. השב תשיב לו את העבוט כבוא השמש ושכב בעבוטו וברכך" (דברים כה, יב-יג).

לעומת המצוות שבדוגמאות האלה ישנן רבות, שאין התורה נותנת להן טעם. והשאלה העומדת בפני המורה המחנך היא: כלום יש להסיק מזה, שמצוות אלה גוידות מלך הן ללא טעם — ואפילו יש להן טעם, הוא כה עמוק, שאין דעת האדם מסוגלת להבינו — ועל כן עלינו לקבל את המצוה כמות שהיא ולא לנסות כלל לחפש לה הסבר, כי עמל שוא הוא; או אולי: המצוות, שהתורה גילתה טעמן, תשמטנה לנו מודה דרך וקו מנחה ליתר המצוות, ועלינו להמשיך ולחפש את טעמי אותן המצוות, שהתורה סתמה אותן ללא מתן נימוק.

דעת חכמי המשנה

בעיה זו לא נעלמה מעיני חכמינו ז"ל, שנקטו בה עמדה ברורה. כתוב בתורה: "ולא תחבל (תמשכן) בגד אלמנה" (דברים כה, יז) ללא נתינת טעם. על דקע דין תורה זה קיימת מחלוקת תנאים בבדייתא (בבא מציעא קטו, ע"א וסנהדרין כא, ע"א): "תנו רבנן: אלמנה בין שהיא ענייה בין שהיא עשירה אין ממשכנין אותה — דברי רבי יהודה. רבי שמעון אומר: עשירה ממשכנין אותה, ענייה אין ממשכנין אותה, שאתה חייב להחזיר לה ואתה משיאה שם רע בשכנותיה" (שאתה יוצא ונכנס אצלה שחרית וערבית).

עמדתו של רבי יהודה היא: עלינו לקבל את מצוות התורה כמו שהן, ואין לנו להמציא טעמים משלנו. אפילו הם מתקבלים על הדעת. על כן הוא דוחה את הסברה, שהתורה התכוונה לאלמנה ענייה בלבד, והוא מדגיש (נגד דעת רבי שמעון) "בין שהיא ענייה, בין שהיא עשירה". לעומתו סבור רבי שמעון, שמחובתנו, למצוא נימוק המתקבל על הדעת למצוות התורה, גם כשהתורה אינה מגלה אותה, ולאור הנימוק הזה נתליס על כוונתה האמיתית של התורה. דין האלמנה שלותה כדין כל לווה, ואם התורה אוסרת לקחת ממנה את הבגד, כמשכון, משמע שענייה היא, ואין אצלה מה לקחת חוץ מן הבגד; ובבגד שממשכנים אצל עני הרי אמרנו למעלה, שהתורה דורשת להחזיר לו "כבוא השמש", מכאן שהמלווה יצטרך לבוא בערב לכית האלמנה ולהחזיר לה את הכסות, ובבוקר לשוב ולקחתה, ועל ידי כך ישיא שם רע בשכנותיה.

מתוך שיקול דעת זה מגיע רבי שמעון ל"חידוש" דין: שכונת התורה היתה לאלמנה ענייה בלבד, אבל לא לעשירה, אף על-פי שדבר זה לא נאמר במפורש בפסוק.

אולם במקום שהתורה גופה גילתה את טעם המצווה, אפילו רבי יהודה מתחשב בו ולאורו הוא קובע גם את הדין למעשה. לדוגמה: התורה מצוה על המלך "ולא ירבה לו נשים ולא יסור לבכרו" (דברים יג, יז), בא רבי יהודה ואומר: "מרב הוא לו, ובלבד שלא יהו מסירות את לבו" (סנהדרין כא, ע"א). לפי הסעם שגילתה התורה מחליט רבי יהודה, שהאיסור "לא ירבה לו נשים" מכון לנשים לא הגונות, העלולות להסיר את לב המלך מעם ה', אבל נשים הגונות התירה התורה, אפילו רבות הן.

המחלוקת בין רבי יהודה ורבי שמעון היא: איפוא, אם רשאים אנו לחפש טעם למצוות ועל פיו לברר את התנאים שבהם המצוה מחייבת בחיי יום יום, אבל בהרבה מקומות, כשאין נפקא מינה לדין, מוצאים אנו חכמים רבים, שחותרים לקראת טעם המתקבל על הדעת למצוות התורה, והרי דוגמאות אחדות: בין סורר ומורה — התורה אמרה: שבן סורר ומורה, שאיננו שומע בקול אביו ובקול אמה זולל וסובא, ווציאו אותו אל שער העיר ורגמוהו כל אנשי עירו באבנים ומת" (דברים כא, יח—כא). אין התורה נותנת טעם לעונש, חמור כל כך על הזולל וסובא, בא רבי יוסי הגלילי ומסביר: "וכי מפני שאכל זה תרטימר בשר ושתה חצי לוג יין האיטלקי, אמרה תורה יצא לבית דין ליסקל? אלא הגיעה תודה-לסוף דעתו של בן סורר ומורה, שסוף מגמר (מכלה) נכסי אביו ומבקש לימודו (הרגלו) ואינו מוצא ויצא לפרשת דרכים ומלסטט את הבריות, אמרה תורה: ימות זכאי ואל ימות חייב" (סנהדרין עב, ע"א).

דין הגנב והגזולן — גזולן (שעושה מעשהו בפרהסיה) אינו משלם אלא קרן בלבד ("והשיב את הגזלה אשר גזל" — ויקרא ה, כג), ואילו גנב (שעושה מעשהו בסתר): שנתפס, משלם פי שניים (שמות כב, ג). אין התורה מגלה את הטעם משום מה היא מחמירה בדינו של הגנב יותר מבגזולן. אבל חכמינו חיפשו טעם לדין התורה ופנו לרבותיהם ודרשו הסבר.

כן מסופר בגמרא (בבא קמא עט, ע"ב): "שאלו תלמידיו את רבן יוחנן בן זכאי: מפני מה החמירה התורה בגנב יותר מבגזולן? אמר להם: זה השווה כבוד עבד לכבוד קונו, וזה לא השווה כבוד עבד לכבוד קונו, כביכול עשה עין של מטה כאילו אינה רואה, ואוזן של מטה כאילו אינה שומעת". (גזולן "לא ירא מבני אדם כדרך שלא ירא מהקדוש ברוך הוא, אבל גנב לא השווה עבד לקונו, אלא כיבוד העבד יותר מקונו, שהוא ירא מבני אדם, ומעין של מעלה לא נוהר" — רש"י).

תשלומי ארבעה וחמישה — גנב שור או שה וטבחו או מכרו "חמשה בקר ישלם תחת השור וארבע צאן תחת השה" (שמות כא, לו). "אמר רבן יוחנן בן זכאי: בוא וראה כמה גדול כבוד הבריות. שור שהלך ברגליו (ולא נתכווה בו הגנב לנושאו על כתפו משלם) חמישה; שה שהרכיבו על כתיפו (משלם) ארבעה (הואיל ונתכווה בו). אמר רבי מאיר: בוא וראה כמה גדול כוח של מלאכה. שור שביטלו ממלאכתו (משלם) חמישה; שה שלא ביטלו ממלאכתו (משלם) ארבעה" (בבא קמא שם).

מן הדוגמאות שהבאנו וש אפשר להוסיף עליהן כהנה וכהנה, נוכחנו לדעת, שגדולי חכמי המשנה למן הראשונים — כגון רבן יוחנן בן זכאי שחי בזמן הבית — ועד אחרוני החכמים — כגון ר' מאיר, ר' יוסי ור' שמעון — ניסו להסביר את המצוות שטעמיהן לא נתפרשו בתורה.

לעומת זה ישנן משניות רבות, ובפרט העתיקות שבהן, המוסרות הלכות ללא נתינת טעם, אף על פי שאין ספק בדבר, שהיו להן נימוקים חשובים. יתר על כן, יש שהמשנה אוסרת במפורש מתן טעם למצווה; כגון: "האומר על קן צפור יגיעו רחמין... משתקין אותו" (ברכות ה, ג); כלומר כמו שחמלת על קן צפור ואמרת "לא תקח האם על הבנים" כן רחם עלינו, משתקין אותה, כי עושה הוא מידותיו (מצוותיו) של הקדוש ברוך הוא רחמים, והן אינן אלא גזירות מלך על עבדיו (ברכות לג, ע"ב).

ברוח זו ייש להבין את מאמרו המפורסם של רב "לא ניתנו המצוות אלא לצרף את הבריות" — וכי מה איכפת לו להקדוש ברוך הוא למי ששוחט מן הצואר או מי ששוחט מן העורף? הוי לא ניתנו המצוות אלא לצרף בהן את הבריות" (בראשית רבה מד, א).

במקום זה נראה כי יש להבחין בין מצוות המצויות על ידי האדם לבין מצוות המצויות על ידי הבורא. בתקופת התלמוד

ברודות המאוחרים, בתקופת התלמוד, עמדו גם על הסכנה הגדולה שבחיפוש הטעמים למצוות, שהתורה העלימתם מאתנו. יתר על כן, גם בטעמים שהתורה עצמה גילתה, ראו תוצאות הרות אסון בחיי יומ־יום. במקום להקל על קיום המצוות, עלול הטעם לגרום לביטולה הגמור. (סנהדרין כא, ע"ב): "ואמר רבי יצחק: מפני מה לא נתגלו טעמי התורה? שהרי שתי מקראות נתגלו טעמן; נכשל בהם גדול העולם. כתיב: 'לא ירבה לו נשים', אמר שלמה: אני ארבה ולא אסור; וכתיב: 'זיהי לעת זקנת שלמה נשיו הטו את לבבי' (מלכים א' יא, ד); וכתיב: 'לא ירבה לו סוסים' (דברים יו, יז), ואמר שלמה: אני ארבה ולא אשיב, וכתיב: 'תצא מרכבה ממצרים' (מלכים א' י, כט)".
בציוויים שבפרשת המלך גילתה התורה טעמים המתקבלים על הדעת, ובכל זאת נכשל בהם המלך, שלמה, משום שחשב שחשש זה. קיים לגבי אחרים בלבד, ולא לגבי "החכם מכל אדם". נוסף על זאת חששו חכמינו שאם יתנו טעם למצווה, יתכן שמישהו שלא יתקבל הטעם על דעתו, יזלזל בקיום המצווה. חשש זה כחשש הקודם, נתעורר גם הוא בתקופה המאוחרת, בתקופת האמוראים בארץ ישראל. כידוע היה עולא אחד המקשים הקבועים בין בבל לארץ ישראל, שהביא לבבל את תורת אמרודא ארץ ישראל. והנה מוסר התלמוד הבבלי (בעבורה זה: לה"ע"א) בשמה כי כשגזורים גזירה בארץ ישראל אין מגלים את הטעם עד עבוד שנה "דלמא איכא איניש דלא סבירא ליה ואתי לזלזלי בה" (= שמו יישנו; אדם שאינו סובר [את הטעם] ויבוא לזלזל בגזירה). (א"ח, פ"א, ה"א, ע"א).

סיכום

לאור חילוקי הדעות האלו בשאלת היסוד של חיי האומה, של תלמוד תודה והבנתה, עלינו לברר לעצמנו, מה הדרך נלך בה בימינו. שאלה זו עומדת במלוא חריפותה ואקסטרמליותה בפני המורה המחנך, שתפקירו לעשות את תורת ה' לתורת האדם, לתורה שתעצב את דמותו של החניך היהודי ואפיו ותשפיע מזווה והדרה על כל מעשיו בחול ובקודש. מסרה זו לא תושג אלא אם מצוות ה' לא תהיינה בחינת "מצוות אנשים מלומדה", ולכן מחובת המתנחל להחזירן עמוק לחיי הנפש של חניכו. לביצוע משימה קדושה זו דרושה ידיעת התורה, ואין ידיעה בלי הבנה.

מכאן שמחובתנו, כמחנכי הדור, להתאמץ בכל כוחותינו לעמוד על עמקן של המצוות, אפילו כשאין טעמן מפורש, ואפילו של אלה שהן בחינת חוקים,

כגון שעטנז, בשר וחלב וכו', כדי שידע הנוער להשיב על השאלות והספקות בלבם ובלב האחרים.

בזה שימש לנו הרמב"ם דוגמה למופת, ודבריו יאירו גם היום את דרכו של המחנך. הלוא כה דבריו: "ראוי לאדם להתבונן במשפטי התורה הקדושה ולידע סוף עניינם כפי כוחו. ודבר שלא ימצא לו טעם, ולא ידע לו עילה, אל יהי קל בעיניו, ולא יהרוס לעלות אל ה' פן יפרוץ בה, ולא תהא מחשבתו בו כמחשבתו. בשאר דברי החול... קל וחומר למצוות שחקק לנו הקדוש ברוך הוא, שלא יבעט האדם בהן. מפני שלא ירע טעמן, ולא יחפה דברים אשר לא כן על השם ולא יחשוב בהן מחשבתו כדברי החול. הרי נאמר בתורה (ויקרא יט, לז): 'ושמרתם את כל חקותי ואת כל משפטי ועשייתם אותם' אמרו חכמים (בספרא): ליתן שמירה ועשייה לחוקים כמשפטים, והעשייה ידועה — והיא שיעשה החוקים, והשמירה שיוהר בהן, ולא ידמה שהן פחותין מן המשפטים, והמשפטים הן המצוות שטעמן גלוי וטובת, עשייתן בעולם הזה ידועה, כגון איסור גזל ושפיכות דמים וכיבוד אב ואם; והחוקים הן המצוות שאין טעמן ידוע (אמרו חכמים: חוקים חקתי לך ואין לך רשות להרהר בהן) ויצרו של אדם נוקפו בהן ואומות העולם משיבין עליהן, כגון איסור בשר חזיר ובשר בחלב ועגלה ערופה ופרה אדומה ושעיר המשתלח... " (סוף הלכות מעילה, ה, ח).

ובמקום אחר הוא אומר:

"אף על פי שכל חוקי התורה גזירות הם, כמו שביארנו בסוף מעילה, ראוי להתבונן בהן, וכל מה שאתה יכול ליתן לו טעם, תן לו טעם. הרי אמרו חכמים הראשונים, שהמלך שלמה הבין דוב הטעמים של כל חוקי התורה וכו'. ורוב דיני התורה אינם אלא עצות מרחוק מגדול העצה לתקן הדעות וליישר כל המעשים" (סוף הלכות תמורה, ה, יג).